

Antisemitisme onder Nederlandse socialisten in het *fin de siècle*¹

JAN WILLEM STUTJE

Anti-Semitism among Dutch Socialists at the Fin de Siècle

Anti-Semitism in the Dutch labour movement has not been studied sufficiently. This is certainly true with regard to Ferdinand Domela Nieuwenhuis and the early socialist movement in the nineteenth century. However, we have to take anti-Jewish propaganda into account in order to understand why the Jewish proletariat joined the socialist ranks at such a late stage, only after the reformist wing split from Domela's Social Democratic League (SDB) into the Social Democratic Labour Party (SDAP) in 1894. This article aims to address this lacuna, and demonstrates that Domela had been using Anti-Semitic stereotyping against the parliamentary-orientated reformists, because his main rival P.J. Troelstra was dependent on a modest group of Jewish diamond labourers in Amsterdam. Once the conflict was over Anti-Semitism faded into the background again.

Het antisemitisme binnen de Nederlandse arbeidersbeweging is onvoldoende onderzocht. Dit geldt a fortiori voor de vroege socialistische beweging en haar voorganger Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Dat is een tekortkoming want alleen door hun antisemitisme op waarde te schatten is te begrijpen waarom het joodse proletariaat de Sociaal Democratische Bond (SDB) uit de weg ging en pas na 1894 in de SDAP voor het socialisme werd gewonnen. Dit artikel probeert in deze lacune te voorzien. De auteur komt tot de conclusie dat Domela in zijn conflict met P.J. Troelstra antisemitische beeldvorming inzette als politiek wapen. De Friese advocaat telde een bescheiden aanhang onder de joodse diamantbewerkers en Domela trachtte met anti-joodse stereotypen diens positie te ondermijnen. Toen het conflict met de afscheiding van de SDAP in 1894 eindigde, verschoof het antisemitisme – een incidentele oprisping daargelaten – weer naar de achtergrond.

Inleiding

Naar het antisemitisme in de arbeidersbeweging is nauwelijks historisch onderzoek gedaan.² Weliswaar verschenen er naast monografieën over het beeld van joden in de gereformeerde kerken en over de houding van katholieken, boeken over de positie van joden in de sociaaldemocratie, maar die beperkten zich tot de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP). De vroege socialistische beweging bleef goeddeels buiten beschouwing.³ Voor zover de studies de vrucht waren van geëngageerd onderzoek, namen de auteurs vaak stilzwijgend aan dat de arbeidersklasse in essentie vrij was van racisme en dat socialisten ‘van nature’ niet besmet konden raken.⁴

Wie gevestigde opvattingen aantast, kan rekenen op kritiek. Dat ondervond ik aan den lijve toen ik in mijn biografie van Ferdinand Domela Nieuwenhuis stilstond bij het antisemitisme van Domela en de vroege socialistische beweging.⁵ Velen, vakhistorici inclusief, meenden dat de morele reputatie van het vroege Nederlandse socialisme en van één van zijn

1 Ik dank Hans Blom, Rudolf Dekker en de redactie van *BMGN - Low Countries Historical Review*, in het bijzonder Joost Jonker, voor hun commentaar.

2 J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld, I. Schöffner (eds.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 466.

3 G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom, 1896-1970* (Kampen 1996); M.J.H.M. Poorthuis en Th.A.M. Salemink, *Een donkere spiegel. Nederlandse katholieken over joden, 1870-2005* (Nijmegen 2006); T.H.M. van Schaik, *Vertrouwde vreemden. Betrekkingen tussen katholieken en joden in Nederland 1930-1990* (Baarn 1992); S. Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd. Het joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 1987); E. Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie over joodse sociaaldemocraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (Amsterdam 1999); K. Hofmeester, *Van talmoed tot statuut. Joodse arbeiders en arbeidersbewegingen in Amsterdam, Londen en Parijs, 1880-1914* (Amsterdam 1990); M. Schrevel, “‘Als socialist, niet als Israëliet’, de SDAP en het ‘joodse vraagstuk’, 1894-1940’, *De Gids* 156 (1993) 501-510.

4 De praktijk om het proletariaat buiten beschouwing te laten doet ook nu nog opgang. De Amsterdamse historicus Ron Blom schreef in zijn in 2012 verschenen biografie van Frank van der Goes de anti-joodse gezindheid van de SDB toe aan de Amsterdamse aanhang die nog ‘voor een groot deel uit al of niet zelfstandige ambachtslieden bestond’. ‘Juist onder deze ambachtslieden’, aldus Blom, ‘heerste een sterke antisemitische traditie’, R. Blom, *Frank van der Goes, 1859-1930. Journalist, literator en pionier van het socialisme* (Delft 2012) 122.

5 J.W. Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair* (Amsterdam, Gent 2012); R. de Jong, ‘Was Domela Antisemiet? Biograaf Jan Willem Stutje slaat de plank mis’, *De As* 40 (winter 2012) 44-58. De polemiek werd voortgezet in: *Onvoltooid Verleden*, website voor de geschiedenis van sociale bewegingen: *Nieuwsbrief* 23 (22 maart 2013); *Nieuwsbrief* 24 (10 april 2013); *Nieuwsbrief* 25 (24 april 2013); <http://www.onvoltooidverleden.nl>. In de toon van De Jong schreef Bert Altena een recensie voor *BMGN-LCHR* 128:2 (2013) review 26, <http://www.bmgn-lchr.nl/index.php/bmgn/issue/view/501/showToc>.

legendarische voorvechters bezoedeld was. De critici wierpen twee bezwaren op, in het bijzonder: een te dunne bewijsvoering en anachronisme. Wat dat laatste betreft: ‘de hekken van Auschwitz’ zouden een evenwichtig oordeel in de weg hebben gestaan.⁶ De heftigheid van het daaropvolgende debat gaf me aanleiding om nog eens wat uitvoeriger in te gaan op het antisemitisme in linkse (socialistische) kring.

Ik betoog niet dat we antisemitisme als een allesoverheersend kenmerk van de vroege socialistische beweging of van Domela moeten beschouwen, wel dat het tot nu toe stelselmatig en onterecht te weinig aandacht heeft gekregen. Als we dat antisemitisme onder ogen zien, kunnen we zowel Domela’s complexe aard als het karakter van de Sociaal Democratische Bond (SDB) beter begrijpen en bijvoorbeeld een nadere verklaring vinden voor het feit dat de Bond geen aanhang wist te krijgen onder de joodse diamantbewerkers, de elite van het Amsterdamse proletariaat, terwijl dat de SDAP later wel lukte.

Domela kreeg van huis uit bepaalde anti-joodse stereotypen mee, die wellicht bevestigd werden door lezing van links-antisemitische ideeën in het werk van Franse en Duitse socialisten als Proudhon en Lassalle. Het maakte hem gevoelig voor antisemitische voorstellingen die de vorm aannamen van een antikapitalistisch protest en het karakter van de SDB mede bepaalden.

Aan het begin van de jaren 1890 hanteerde Domela alle politieke middelen, inclusief antisemitische beelden en typering, om zijn revolutionair-libertaire project te verdedigen. Dat gebeurde vooral in het conflict met de parlementair gerichte Pieter Jelles Troelstra. De invloed van de Friese advocaat berustte op een bescheiden aanhang onder de joodse diamantbewerkers; het maakte voor Domela en gelijkgezinden binnen de SDB het antisemitische argument extra relevant. Toen met de afscheiding van de SDAP in 1894 aan het conflict een einde kwam, namen Domela’s antisemitische uitingen weer af tot het peil van incidentele oprispingen.

Op het hoogtepunt speelde Domela’s antisemitisme dus een instrumentele politieke rol die veel lijkt op wat de Amsterdamse historicus Rudolf Dekker stelt over het geruchtmakende antisemitisme van Abraham Kuiper. Volgens Dekker werd Kuipers houding vooral ingegeven door politiek opportunisme.⁷ Zijn antisemitisme had volgens Dekker tot doel om het liberalisme te verzwakken. Toen het project van soevereiniteit in eigen kring na 1879 voldoende succesvol bleek en het land afstevende op de door hem gewenste verzuiling, liet Kuiper de anti-joodse propaganda varen.⁸ Prolongatie ervan was niet langer opportuun en zelfs contraproductief. Domela’s gebruik van antisemitische stereotypen in de vroege jaren negentig moeten we begrijpen uit een vergelijkbaar politiek opportunisme.

6 B. Altena, ‘Domela Nieuwenhuis was geen antisemiet’, *Het Parool*, 6 juli 2012.

7 R. Dekker, *Meer verleden dan toekomst. Geschiedenis van verdwijnend Nederland* (Amsterdam 2008).

8 *Ibidem*, 275.

Voor een goed begrip van deze gevoelige materie is het van belang eerst een beeld te geven van de historiografie over antisemitisme in de socialistische beweging.

Een weinig onderzocht fenomeen

De zogenaamde joodse kwestie kwam in de socialistische beweging pas voor het eerst voor het voetlicht op het tweede internationale congres in Brussel in 1891. Het antisemitisme werd er als een nauwelijks ernstig te nemen probleem beschouwd. Het werd voor een bourgeoiszaak gehouden, een denkbeeld dat tot ver in de twintigste eeuw stand hield. Bewees de Amsterdamse arbeidersklasse niet haar onbevangenheid toen ze in februari 1941 in opstand kwam tegen de vervolging van joden door de met nazi-ideologie geïnfecteerde lompenproletariërs van de zwart geüniformeerde Weerafdeling (WA) van Musserts Nationaal Socialistische Beweging (NSB)? Zo werd het althans door linkse pennenvoerders, al of niet aanleunend tegen de Nederlandse communistische partij (CPN), voorgesteld.⁹

In de jaren 1930 hielden socialisten en communisten het antisemitisme vooral voor een Duitse besmetting. De politica Hilda Verwey-Jonker verbaasde het vijftig jaar later nog hoe weinig aandacht ze aan het antisemitisme had geschonken.¹⁰ In een vergelijkbare geest van naïveteit noteerde de CPN in een politieke brief in 1941 dat de joodse kwestie vóór de bezetting nooit een rol speelde.

De Duitse Nazi's hebben het kunstmatig opgeworpen. [...] Het jodenvraagstuk was in de rijen van de arbeidersbeweging in ons land vrijwel onbekend; het was een soort van gevoelskwestie, waarbij men volstond met het tot uitdrukking brengen van zijn verontwaardiging over de antisemitische uitspattingen in het naburige Duitsland en het betonen van medelijden met de slachtoffers.¹¹

9 Nog in 1977 riep het communistische Tweede Kamerlid Marcus Bakker de bezettingstijd in herinnering om de zware verkiezingsnederlaag van zijn partij, volgend op de treinkaping in de Punt door Molukkers in mei van dat jaar, begrijpelijk te maken. Net als toen ging, aldus Bakker, ook nu 'de reactie' van buitenlandse krachten uit. Onder luid en langdurig applaus herhaalde hij op het eerst volgende congres nog eens: 'De Nederlandse arbeider is (cursief JWS)

niet racistisch'. Geciteerd bij: M. Fennema, 'Het geheim van Geert Mak', *NRC Handelsblad*, 26 oktober 2009.

10 R. Hartmans, *Vijandige broeders? De Nederlandse sociaal-democratie en het nationaal-socialisme, 1922-1940* (Amsterdam 2012) 158.

11 'Politieke brief over de nationale en joodse vraagstukken onder de huidige omstandigheden', 27 februari 1941, 11. Geciteerd bij: H. Galesloot en S. Legêne, *Partij in het verzet. De CPN in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1986) 63.

Zelfs Ben Sijes, de geschiedschrijver van de legendarische Februaristaking (1941), het enige massale en openlijke protest tegen de Jodenvervolgings in bezet Europa, deelde de voorstelling dat het antisemitisme het product van de nazi's was. Ook hij repte van een gemeenschapsgevoel, het fundament van het verzet tegen de jodenvervolging, dat 'reeds generaties lang van geslacht op geslacht was overgedragen'.¹² Over de tegen de joden afgekondigde maatregelen merkte Sijes op:

Ze troffen niet alleen de Joden. De Duitse autoriteit maakte tegelijk inbreuk op de zelfstandigheid en vrijheid van beweging van elke Nederlander. De Joden werden afgezonderd, maar daardoor de niet-Joden ook. Zo werden kunstmatig twee groepen gevormd, die tevoren gevoelsmatig nooit op deze wijze hadden bestaan.¹³

Antisemitische vooroordelen werden dus geacht van buitenaf binnengedragen te zijn, wat op haar beurt de visie ondersteunde dat het antisemitisme niet structureel was maar incidenteel en aan de arbeidersklasse vreemd. Biografieën of biografische schetsen van sleutelfiguren als Ferdinand Domela Nieuwenhuis, Willem H. Vliegen en Christiaan Cornelissen ontkomen niet aan de gesignaleerde simplificeringen. Antisemitisch en discriminerend gedrag komt niet of slechts terloops ter sprake, en dan nog op een toon die verdoezelend en geruststellend is.¹⁴ Biografen als Jan Meyers en Bert Altena geven toe dat Domela Nieuwenhuis niet vrij was van anti-joodse gevoelens, maar wijzen van de hand dat hij een antisemiet was, laat staan in de racistische zin van het woord; Domela's houding zou volgens Altena begrepen moeten worden uit de 'gewone en oppervlakkige vooroordelen van zijn tijd'.¹⁵ Volgens Meyers is antisemitisme zelfs pas antisemitisme als het tot discriminerende daden oproept of daartoe overgaat, zodat dit Domela niet aan te rekenen valt.¹⁶ Dat joden door valse generalisaties negatief worden gestereotypeerd, blijft dan gemakkelijk buiten beeld en daarmee ook wat Domela Nieuwenhuis bewoog. Om hem beter te begrijpen moeten we rekening houden met de culturele en

12 B.A. Sijes, *De Februari-staking, 25-26 februari 1941* (Amsterdam 1978) 185.

13 *Ibidem*, 18.

14 J. Meyers, *Domela, een hemel op aarde. Leven en streven van Ferdinand Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1993); B. Altena, 'Kritiek wegen der Praxis. F. Domela Nieuwenhuis und der Marxismus', in: M. van der Linden (ed.), *Die Rezeption der Marxschen Theorie in den Niederlanden* (Trier 1992) 47-83; J. Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen*

(Amsterdam 1994); H. Wedman, 'Christiaan Cornelissen: Marxism and Revolutionary Syndicalism', in: Van der Linden, *Die Rezeption der Marxschen Theorie*, 84-105.

15 'En al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder'. *De familiecorrespondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis 1846-1932*, Bert Altena met medewerking van Rudolf de Jong (eds.) (Amsterdam 1997) 46.

16 Meyers, *Domela, een hemel op aarde*, 198.

sociale context van het negentiende-eeuwse antisemitisme, zodat we zicht kunnen krijgen op de wortels van Domela's denkbeelden.

Een vijandig klimaat

Vooroorlogse anti-joodse sentimenten worden beschouwd als gewone, min of meer normale vooroordelen in een gesegmenteerde samenleving, uitingen van een stands-antisemitisme dat tot allerlei uitsluiting leidde, maar de omgang met joden niet in de weg stond.¹⁷ Dit soort discriminatie kan, zo luidt de gangbare gedachte, nog het beste vergeleken worden met antipapisme en antisocialisme, die lange tijd eveneens een rol speelden in de samenleving.

De parallel met wat zich in het *fin de siècle* elders aan racisme en antisemitisme voordeed, suggereert echter dat in Nederland meer aan de hand was dan uit de bestaande literatuur valt op te maken.¹⁸ In katholieke en protestantse kring heerste een sterke aversie tegen joden.¹⁹ Abraham Kuyper gebruikte anti-joodse vooroordelen in *De Standaard* om zijn calvinistische aanhang te mobiliseren tegen de 'door en door verjoodschte liberalisten' die met hun geesteskind, het niet confessionele, openbare onderwijs, het ideaal van de 'echte' orthodox protestantse natie ondermijnden.²⁰ In de socialistische beweging leefde de vijandigheid tegenover joden zeker niet alleen in partijpolitieke kring. In de vrouwenbeweging kregen Aletta Jacobs en Wilhelmina Drucker ermee te maken.²¹ De vrijzinnige culturele elite liet zich evenmin onbetuigd. Frederik van Eeden beklagde zich bij Willem Kloos over de contacten van *De Nieuwe Gids* redacteur Frank van der Goes met

17 K. Bruin, *Een herenwereld ontleed* (Amsterdam 1980) 46; J. Meyer, *Zij lieten hun sporen achter. Joodse bijdragen tot de Nederlandse beschaving* (Utrecht 1964) 149.

18 In Engeland bijvoorbeeld pleitten 43 arbeidersorganisaties voor slechts beperkte toelating van door pogroms verdreven joden uit Oost Europa. Arbeidersleiders als Ben Tillett en Tom Mann sloten zich bij die pleidooien aan. W.H. Wilkens, *The Alien Invasion* (Londen 1892) 35-54; *London Evening News*, 27 mei 1891 en 19 juni 1891.

19 K. Hofmeester, 'Antisemitismus in den Niederlanden im 19. und 20. Jahrhundert', in: H. Lademacher, R. Loos, S. Groenveld (eds.), *Ablehnung – Duldung – Anerkennung. Toleranz in den Niederlanden und in Deutschland*.

Ein historischer und aktueller Vergleich (Münster, New York 2004) 604-631; A. van Ros, *De Jood. Een waarschuwend woord aan den Christen* (Roermond 1892); J. Ramakers, 'Godsmoordenaars en addergebroed. Het antisemitisch vijandbeeld bij de Nederlandse Katholieken in de negentiende eeuw', in: H. Righart (ed.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag 1990) 88-106.

20 A. Kuyper, 'De Joden onder de Christen-natien', *De Standaard*, 8, 11, 12, 13 en 14 oktober 1875. A. Kuyper, *Liberalisten en Joden* (Amsterdam 1878); I. Schöffers, 'Abraham Kuyper and the Jews', in: idem, *Veelvormig Verleden. Zeventien studies in de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1987) 159-171.

21 M. Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid* (Amsterdam 2005) 420-422.

partijgenoten als Henri Polak, A. S. de Levita en Jos Loopuit: ‘Hoe iemand zich zoo tot Joden-luis vernederen kan begrijp ik niet’.²² Over het zogenaamde ‘Joodsche vraagstuk’ werd grosso modo in dezelfde termen gedacht: de jood – hoe verschillend naar tijd en plaats ook – zou in essentie onveranderlijk zijn: hij was heerszuchtig en separatistisch, en sloot zich van alle andere ‘naties’ af.

Die anti-joodse stereotyperingen waren ook in de familie van Domela Nieuwenhuis niet ongebruikelijk.²³ Domela was afkomstig uit de gegoede Amsterdamse burgerij en werd net als zijn vader opgeleid tot predikant aan het Luthers Seminarium. Bij lutheranen was de drempel voor anti-joodse beeldvorming traditioneel laag, en een milde vorm van antisemitisme werd in het gevestigde Amsterdamse milieu allerm minst als onfatsoenlijk beschouwd.²⁴

Domela raakte daarenboven vertrouwd met het linkse antisemitisme: met het anti-joodse denken van socialisten als Charles Fourier en zijn leerling Alphonse Toussenel en met dat van Pierre-Joseph Proudhon, een der vaders van het anarchisme. Proudhon concludeerde dat ‘de jood een vijand was van de menselijke soort, die moest worden teruggezonden naar Azië, of uitgeroeid’.²⁵ Anti-joodse ideeën leefden ook buiten Frankrijk. In België bij César De Paepe, Jules Destrée en Edmond Picard, die het ‘joodse ras’ immuun achtte voor beschaving en vooruitgang en in Duitsland en Oostenrijk bij marxisten als Ferdinand Lassalle, Franz Mehring en Victor Adler.²⁶ Aanhangers van Auguste Blanqui lieten zich nog in 1891 op het eerste internationale socialistencongres te Brussel, waar ook Domela van de partij was, ontvallen dat alleen het arische ras uitverkoren was om de sociale vernieuwing gestalte te geven.²⁷

22 J. Meijer, *Willem Anthony Paap. Zeventiger onder de tachtigers. Het levensverhaal van een vergetene* (Amsterdam 1959) 161-162.

23 Domela’s stiefmoeder sprak graag over joodse listigheden en over hun berekenende egoïsme. Zie bijvoorbeeld: Mariane Domela Nieuwenhuis-Meyer aan Adriaan Domela Nieuwenhuis, Amsterdam 13 oktober 1869, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (verder IISG), Archief Ferdinand Domela Nieuwenhuis (verder Archief FDN), inv. nr. 821.

24 Meyer, *Zij lieten hun sporen achter*, 149; J.C.H. Blom en J.J. Cahen, ‘Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)’, in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld, I. Schöffer (eds.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 247-312.

25 P.-J. Proudhon, *Carnets*, tome 2 (Paris 1961 [1847]) 337.

26 Vergelijk voor België: G. Vanschoenbeek, ‘Socialisten: gezellen zonder vaderland? De Belgische Werkliedenpartij en haar verhouding tot het “vaderland België”, 1885-1940’, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 3 (1997) 237-255. Reeds in 1862 klaagde Moses Hess over het joodsvijandige klimaat onder Duitse socialisten. Zie: E. Silberner, *Sozialisten zur Judenfrage. Ein Beitrag zur Geschichte des Sozialismus vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis 1914* (Berlijn 1962) 199. Voor Duitsland ook: L. Fischer, *The Socialist Response to Antisemitism in Imperial Germany* (Cambridge 2007).

27 Silberner, *Sozialisten zur Judenfrage*, 66-67; N. Greene, ‘Socialist Anti-Semitism, Defense of a Bourgeois Jew and Discovery of the Jewish Proletariat: Changing Attitudes of French Socialists before 1914’, *International Review of Social History* 30:3 (1985) 379, 385.

Uiteindelijk aanvaardde het congres een door Adler ingediende motie waarin antisemitisme en filosemitisme in gelijke termen verworpen werden als een afleidingsmanoeuvre van het kapitaal.²⁸ Joods-Amerikaanse congresgangers betoogden tevergeefs dat de motie toegaf aan antisemitische druk.²⁹ Ongeveer op datzelfde moment schetterde het blad van de Britse Independent Labour Party dat

[...] wherever there is trouble in Europe, wherever rumours of war circulate and men's minds are distraught with fear of change and calamity, you may be sure that a hooked-nosed Rothschild is at his games somewhere near the region of the disturbances.³⁰

Dit soort uitingen van racistisch geïnspireerd antikapitalisme treffen we ook bij Domela Nieuwenhuis aan. Domela was geen antisemiet in de zin dat hij joden verantwoordelijk hield voor 'het kwaad'; noch was hij voorstander van het terugdraaien van hun emancipatie. Maar joodse financiers als de Hirschen, Bleichröders en Rothschilds beschouwde hij wel als de incarnatie van het kapitaal.³¹ Na een bezoek aan Berlijn in februari 1890 klaagde Domela over 'de heeren met pelsjassen', 'meerendeels joden', bankiers die in de Duitse SPD een hoofdrol speelden.³² Hij liep ze tegen het lijf op het bureau van het *Berliner Volksblatt*, waar hij de uitslagen afwachtte van de eerste verkiezingen na de opheffing van Bismarcks socialistenwet. Over die pelsjassen merkte hij in zijn memoires nog op: 'niet gewoon te zijn zulke lieden bij ons op 't bureau te zien'.³³

Door dergelijke figuren als emblematisch voor het kapitaal of beter voor het parasitaire *Finanzkapital* te houden, impliceerde hij dat ze als jood betrokken waren bij uitbuiting, kolonialisme en oorlog, anders gezegd: zij bankierden niet in functie van kapitalistische belangen, maar omdat ze tot een

28 *Congrès International ouvrier socialiste: Histoire de la IIe Internationale*, volume 8: 'La question juive' (1891) 41-44. Het was opmerkelijk dat filosemitisme aan antisemitisme gelijk werd gesteld omdat er nooit een filosemitische beweging heeft bestaan. Er waren hooguit individuen die het voor de joden opnamen. De motie moest alleen al daarom de strijd tegen het antisemitisme verzwakken. Vergelijk S. Volkov, 'The Immunization of Social Democracy against Anti-Semitism in Imperial Germany', in: *Juden und Jüdische Aspekte in der Deutschen Arbeiterbewegung 1848-1918, Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte*, Beiheft 2 (Tel-Aviv 1977) 63-83.

29 Silberner, *Sozialisten zur Judenfrage*, 66-67; Greene, 'Socialist Anti-Semitism', 379, 385.

30 *Labour Leader*, 19 december 1891. Voor vergelijkbare tendensen in de Duitse arbeidersbeweging: R.S. Wistrich, 'The SPD and Antisemitism in the 1890s', *European Studies Quarterly* 7 (1977) 177-197.

31 F. Domela Nieuwenhuis, *De Bijbel, zijn ontstaan en zijn geschiedenis. Eene historisch-kritische verhandeling ter ontwikkeling van het arbeidende volk* (Amsterdam 1893) 57.

32 F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist. Gedenkschriften* (Amsterdam 1910) 321.

33 *Ibidem*, 321.

etnische groep behoorden die de woeker in het bloed zat. Joden het verwijt maken niet in Christus te geloven maakte op deconfessionaliserende arbeiders weinig indruk, hen nadragen ‘van nature’ woekeraars te zijn, des te meer. Daardoor drukte Domela met zijn in antikapitalistische retoriek gevatte anti-joodse typering een corrumperend stempel op een ideologie die in principe de bevrijding van alle mensen op het oog had.

Domela's blad *Recht voor Allen* fungeerde als de spreekbuis van dat antisemitisme dat joden collectief verantwoordelijk hield voor het kapitalisme. Zo kreeg het joodse geloof meer dan het protestantse of katholieke het stempel van achterlijk en geborneerd opgedrukt³⁴; speelden volgens *Recht voor Allen* de joodse ‘socialistenverdelgingsbendes tijdens de Oranjefurie van februari 1887 een doorslaggevende rol’³⁵; zou de jood bij uitstek ‘slim en buigzaam’ zijn, door ‘de voordeur’ uitgeworpen, sloop hij door ‘de achterdeur’ weer binnen; en zou er een onlosmakelijk verband bestaan tussen joden en geld.³⁶ De krant bedacht zelfs het neologisme ‘geldjoderij’, trefwoord voor een uit den treure herhaalde litanie over onbetrouwbaarheid en gesjacher, waarin effectenhandelaren als ‘die joodjes met hun bleeke schooljeachtige tronies’ werden voorgesteld, het mondaine Zandvoort voor ‘jodenbadplaats’ doorging en het *Algemeen Handelsblad* een ‘schooierig smousen liberalisme’ kreeg aangewreven. Voor wie dat niet genoeg was, publiceerde het blad een enthousiaste recensie van *La dernière Bataille*, Édouard Drumonts giftige klaagzang over de Rothschilds en andere joodse kapitalisten.³⁷ De lezer werd niet onthouden dat er al 65.000 exemplaren verkocht waren, ...en dat binnen twee maanden! In 1890 betrok Domela de vijfendertigjarige, uit Pruisen afkomstige, antisemiet Freiherr Hans von Barnekow bij *Recht voor Allen*. Zo droeg hij bij aan het respectabel maken van het antisemitisme.

Wie de anti-joodse houding van *Recht voor Allen* in het verkeerde keelgat schoot, kreeg te horen:

34 Het valt op dat de religieuze component van het socialistische antisemitisme, begrijpelijk onder vrijdenkers, vooral antiklerikaal was. Het werd joden niet verweten dat ze Christus hadden vermoord, wel dat ze hem uitvonden.

35 ‘Een ernstig woord aan Israël. Naar aanleiding van de jongste plundertochten tegen de Sociaal-Democraten te Amsterdam’, *Recht voor Allen*, 5 maart 1887.

36 *Recht voor Allen*, 14 juli 1886, 5 maart 1887, 15 augustus 1889, 5 september 1889.

37 *Ibidem*, 20 maart 1890. De Rothschilds waren al vaker in het blad op de korrel genomen. Kwalificaties als ‘Joodsche geldwolven’, ‘schrappende geldjoden’ waren geen uitzondering. De suggestie van een grote joodse samenzwering (op de beurs, in de pers en de rechterlijke macht) klonk voortdurend door. Zie bijvoorbeeld: *Recht voor Allen*, 8 mei 1889, 18 oktober 1889, 22 oktober 1889, 7 november 1889.

Men meene nog vreeze dat ons blad zich zou leenen tot een soort van Jodenvervolging. [...] Maar wij schromen evenmin hier te uiten dat wij den jood beschouwen als de vleeschwording van het kapitalisme dat wij haten [...] den jood ziet men het aan dat hij in dat stelsel leeft en opgaat met een soort van wellust.³⁸

De woorden waren van redacteur Cees Croll, maar werden breed gedragen. Niet als enige raadde hij Domela aan

[...] voorzichtig (te zijn) met de propaganda zoowel door als onder de joodjes. Denk er eens aan, wat ge ook indertijd zelf hebt opgemerkt na uw bezoek te Berlijn tijdens de verkiezingen over den ijver van Joodsche bankiers voor de goeden zaak.³⁹

De beledigingen moesten de indruk wegnemen dat de SDB 'het jodendom aan zijn staart had hangen'.⁴⁰ Toen de katholieke pers de Maastrichtse *Volkstribuun* te joodsvriendelijk noemde, haastte redacteur W.H. Vliegen zijn onpartijdigheid te onderstrepen.⁴¹ Antisemitisme was een conflict binnen de bourgeoisie, en socialisten moesten zich er niet om bekreunen. Toch stonden de binnen de SDB gangbare antisemitische stereotypen de emancipatie van het joodse proletariaat en hun gang naar het socialisme in de weg. Dat kwam mede door wat Domela niet uitsprak maar wel bedoelde: joden waren niet graag gezien.

De SDB, partij zonder joden

De SDB ondervond namelijk de gevolgen van zijn anti-joodse opstelling speciaal in Amsterdam, de enige stad in West-Europa met een joodse bevolking die in meerderheid van generatie op generatie tot het proletariaat behoorde. Zelfs in die stad waar volgens een telling van 1889 ruim vijftigduizend joden

38 *Recht voor Allen*, 22 augustus 1889.

39 H.J. Stratemeyer aan F. Domela Nieuwenhuis, 24 mei 1893, IISG, Archief FDN, inv. nr. 237.

40 *De Volkstribuun*, 2 juni 1894, 16 juni 1894, 21 juli 1894.

41 In *De Volkstribuun* van 2 maart 1895 vinden we de volgende polemiek met de *Limburger Koerier*. *De Volkstribuun*: 'Maar zeg waarom heb je nog geen speld geschreven over het nieuwe schandaal in Frankrijk, waarin ook weer joden de voornaamste

rol hebben gespeeld? Dat zaakje van die Lavallant van St. Etienne, met de gebroeders Schwob [...] dat *De Volkstribuun* reeds heeft meegedeeld in zijn nummer van 16 dezer. Gij zult daarover toch niet zwijgen, omdat het een socialistisch blad was dat alleen de moed had het schandaal bekend te maken? [...] Gij zult toch niet zwijgen, omdat de socialistische *Petite Republique* het enige grote blad te Parijs was dat niet voor geld, ook niet voor jodengeld te koop is?'

woonden, vormden joden in de SDB een kleine minderheid.⁴² Ondanks de juridische emancipatie van 1796 bleef het proletariaat er nog lange tijd in een met de situatie van het *ancien régime* vergelijkbare, geïsoleerde positie. Dat werd met de economische expansie en industriële groei na 1870 anders. De emancipatie kreeg voor vrijwel allen nu ook een sociale, economische en culturele dimensie. Het ging gepaard met secularisatie, assimilatie en integratie.

Toch kende die ontwikkeling grenzen, juist onder de joodse diamantbewerkers die in hun branche met acht à negenduizend personen de dominante groep vormden met een uitstraling naar de rest van het joodse proletariaat. In de jaren negentig woonden ze nog merendeels in de Jodenbuurt, en in de straten er omheen: een getto zonder muur en duidelijke grenzen. Alleen wie het zich kon veroorloven, trok vanuit het overvolle stadscentrum naar de nieuwe zuidelijke en oostelijke stadsuitbreiding en liet zo het oude buurtleven achter zich.

Maar dat afscheid was nooit volledig en definitief. Bij werkloosheid of ander ongeluk keerden de werklieden zo nodig terug. De diamantfabrieken bleven in de wijk gevestigd, en ook voor hun sociale contacten bleven de arbeiders veelal op de buurt aangewezen. Die gewoonte illustreerde de kloof tussen hoe geassimileerd men dacht te zijn en hoe ver men daadwerkelijk was. Er bleef altijd de aantrekkingskracht van de joodse sfeer en cultuur, hoe gedifferentieerd die ook was.

Wie zich daaraan wilde onttrekken, werd van twee kanten belaagd: door de orthodoxen die hen te geassimileerd vonden, en door de antisemieten in wier ogen ze eeuwig jood bleven. De SDB had juist daar een tegenwicht kunnen bieden. Maar de anti-joodse toon van *Recht voor Allen* en, zoals we nog zullen zien, de instrumentalisering van de joodse kwestie in de kritiek op Troelstra, en het wantrouwen in het revolutionaire potentieel van het geschoolde diamantproletariaat stonden dat in de weg. Daardoor rekruteerde de Amsterdamse SDB in de jaren tachtig en negentig wel onder laaggeschoolde arbeiders uit de bouwsector en losse werklieden in de havens, maar niet onder de joodse diamantbewerkers, sigarenmakers en confectiearbeiders.⁴³ De eerste sociaaldemocratische Diamantwerkersvereniging telde in 1888 slechts

42 Het aantal joden in Nederland bedroeg dat jaar (1889) 97.324, dat willen zeggen 2,15 procent van de Nederlandse bevolking. Al nam de groei van de bevolking in absolute getallen nog toe tot 115.000 in 1920, het aantal kwam relatief gesproken niet meer uit boven het percentage van 1889. Blom en Cahen, 'Joodse Nederlanders', 250, 254;

E. Boekman, *De demografie der joden in Nederland* (Amsterdam 1936).

43 P. van Horssen en D. Rietveld, 'Socialisten in Amsterdam 1878-1898. Een sociaal profiel van de SDB en de SDAP-aanhang', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16:4 (1990) 393-397, 405-406.

één joods lid onder de tweehonderd leden.⁴⁴ In 1875, ruim tien jaar eerder, hadden nog alle 572 leden van de neutrale Diamantslijpers-Vereeniging een joodse achtergrond. Ondanks vooroordelen hadden joodse arbeiders dus geen vrees om vak-actie te voeren, bovendien bewees de oprichting van de eveneens neutrale Nederlandsche Diamantbewerdersvereniging in 1889 – onder voorzitterschap van de joodse diamantbewerker A. Wins en met een substantieel aantal joden in de gelederen – opnieuw dat de belangentegenstellingen tussen joodse en niet-joodse arbeiders een gezamenlijke organisatie niet in de weg stonden.⁴⁵

Maar zodra politieke actie en socialisme in het spel waren, schrokken de joodse proletariërs terug. Rond 1890 bedroeg het percentage joden in de Amsterdamse afdeling van de SDB minder dan drie procent, en zelfs die schatting lijkt nog aan de hoge kant.⁴⁶ De schroom om zich bij de socialisten aan te sluiten mag niet uit een te hoog levensniveau worden afgeleid. Nergens in de hoofdstad was de ellende groter dan in de Jodenbuurt. De diamantbranche raakte na de roemruchte Kaapse Tijd (1871-1876) zijn voorspoed kwijt en de achteruitgang door gebrek aan grondstof als gevolg van de Boerenoorlog eind 1899 veroorzaakte veel werkloosheid.

Verbetering van hun lot viel van het religieus gezag of de joodse elite niet te verwachten. De armen waren volgens hen het beste af met het orthodoxe geloof, in de woorden van de voorzitter van de Nederlands-Israëlitische hoofdsynagoge, de liberale bankier A. C. Wertheim: 'Het Jodendom moet orthodox zijn of het moet niet zijn'.⁴⁷ Dat joodse arbeiders traditioneel een voorliefde hadden voor een behoudend liberalisme, verdient dan ook nuancering. De sociale kwestie leefde wel degelijk. Vanaf 1888 wonnen de progressieve radicalen met het streven naar kiesrecht en sociale wetgeving snel terrein.⁴⁸ Veel joden waren lid van de kiesvereniging Amsterdam en van de Unie, in de jaren negentig de Amsterdamse afdeling van de Bond voor Algemeen Stem- en Kiesrecht.

44 Th. van Tijn, 'Geschiedenis van de Amsterdamse diamanthandel en -nijverheid (1845-1897)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 87 (1974) 178.

45 Hofmeester, *Van talmoud tot statuut*, 85; C. van der Velde, *De ANDB. Een overzicht van zijn ontstaan, zijne ontwikkeling en zijne beteekenis* (Amsterdam 1925) 29. Over de verhouding tussen joodse en niet-joodse arbeiders heb ik geen gegevens kunnen vinden maar dat de animo onder joden voor een eigen joodse vakorganisatie gering

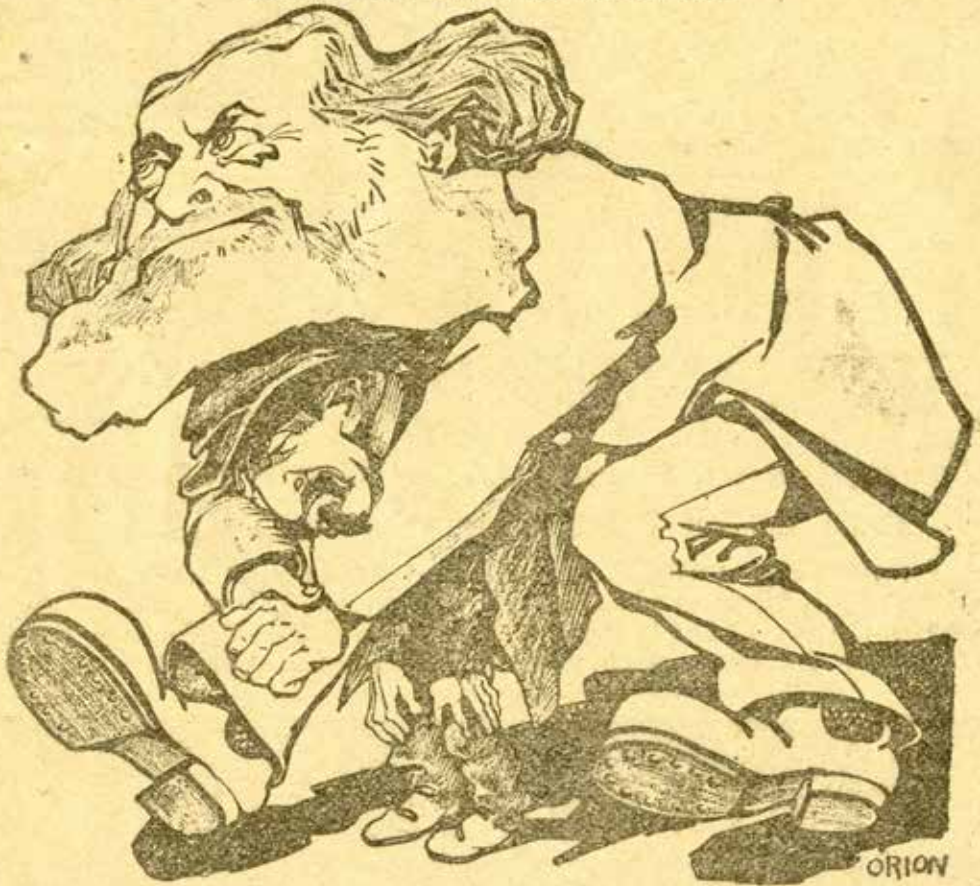
was, laat de joods-religieuze diamantvereniging Betsalel zien. Deze organisatie bleef klein (1905: 205 leden, 1910: 240 leden) en beschikte niet over een weerstandskas.

46 Van Horssen en Rietveld, 'Socialisten in Amsterdam 1878-1898', 405.

47 Blom en Cahen, 'Joodse Nederlanders', 270.

48 S. Bloemgarten, 'De vlegeljaren van de Amsterdamse joodse socialisten: 1890-1894', *78ste Jaarboek Genootschap Amstelodamum* (Amsterdam 1986) 138, 156-157.

DOMELA en TROELSTRA.

Domela (Troelstra in zjine macht ziende). — „U-u-uh! Voor dit genot alleen zou 'n mensacht een Arede spoorwegstaking present geven!”

(Uilenspiegel).

W. Kroon 26 June 1903

▲
Zelfs tijdens de spoorwegstaking van 1903 bleef Troelstra voor Domela vijand nr. 1.
Patrick Kroon, Karikatuur over Domela en Troelstra.
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

De conclusie dringt zich op dat de SDB met zijn anti-joodse optreden goeddeels zelf verantwoordelijk was voor de antisocialistische sentimenten. Henri Polak herinnerde zich in de jaren dertig nog precies hoe vijandig hij werd bejegend:

Toen ik in 1890 lid wilde worden [...] en mij daartoe begaf naar het gebouw Constantia op de Rozengracht, trof ik daar o.a. een man klein van gestalte, met zwarten baard en felle donkere oogen. Het was Coltof. Zijn welkom was niet zeer hartelijk, ten eerste omdat hij iedereen wantrouwde, ten tweede omdat hij, zelf een jood, niet gaarne joden tot den Bond zag komen.⁴⁹

Sam W. Coltof was een scherpshijper en niet vrij van joodse zelfhaat.

Polak beklagde zich verschillende keren bij Domela over de anti-joodse stemmingmakerij: 'Klassevoordeel, antisemitisme, wantrouwen, dat alles heb ik in onze partij opgemerkt en het smart en grieft me diep. Het kan en moet anders worden'.⁵⁰ Polak ondervond er niet alleen als jood de gevolgen van, maar ook als propagandist. Spreekbeurten over 'joden en socialisme' werden enkele keren hardhandig verstoord.⁵¹ De joodse pers hitste tegen hem op als die 'overloper', die 'antisemitisme predikte'.⁵²

Weerwerk vanuit 't Centrum

Naast Polak roerde vooral Abraham M. Reens zich. De diamantklover, caféhouder en schrijver van het populaire *Ghetto Gijntjes* was in 1892 met de koopman Willem Speelman de oprichter van de propagandaclub 't Centrum. Ook Reens klaagde dat nieuw toegetreden joden met wantrouwen werden bejegend. Die afkeer verminderen, was 'voorwaar een zwaren strijd!'⁵³

49 *Het Volk*, 2 april 1932.

50 Henri Polak aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 18 november 1892, IISG, Archief FDN, inv. nr. 184.

51 *Recht voor Allen*, 23 april 1892.

52 W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland*, deel II (Amsterdam 1905) 409.

53 Abraham Mozes Reens aan Henri H. van Kol, 17 februari 1893, IISG, Archief Henri Hubert van Kol, inv. nr. 17. A.M. Reens, *Ghetto Gijntjes*,

Amsterdamsche schetsen (Amsterdam z.j.). De voorplaat was een stereotype voorstelling van bij elkaar klittende joodse burgers. Hoe gecompliceerd Reens' verhouding tot het antisemitisme was, blijkt ook uit het feit dat Reens een van de initiatiefnemers was van het Ferdinand Domela Nieuwenhuis Fonds dat Domela en zijn gezin tot op hoge leeftijd een inkomen garandeerde.

Brammie Suikermans vrouw (hoofdpersoon in een der schetsen) op reis naar Utrecht. Een verhaal vol ironie, zelfspot en een tikkeltje zelfhaat.

Omslag A.M. Reens, *Ghetto Gijntjes* (Amsterdam z.j.).

Privé-collectie R.M. Dekker, Amsterdam.

't Centrum werd door de SDB-bestuurders als een sektarische club beschouwd. Verontwaardigd vroeg Polak zich af: waarom toch altijd alleen van 'het Joodsche ras' verlangd werd dat het 'z'n afgetrokkenheid, z'n rassen-afscheiding achterwege liet' en waarom toch alleen de jood 'zich met zijn medemenschen moest verbroederen?'⁵⁴ Dat 't Centrum het antwoord was op de onverdraagzaamheid ten opzichte van wat Polak nog onbevangen 'het Joodsche ras' noemde, was aan Domela niet besteed. Toen Reens en de zijnen hun werkterrein wilden uitbreiden naar de rest van het land herhaalde hij nog maar eens 't Centrum overbodig en een gevaar voor de partij te vinden.⁵⁵

Ons Blad, het officiële orgaan van 't Centrum, dat gewend was aan de centen en stuivers van de lezers, ontving voor de uitbreiding een donatie van maar liefst vijfendertig gulden. Een gift van 'Joodsche Arbeiders uit Amerika', die, zo viel in de rubriek Strijdpenningen te lezen, het streven van harte ondersteunden.⁵⁶ Jan A. Fortuijn, bestuurder van de afdeling Amsterdam van de SDB, vond het verradersgeld.⁵⁷ Fortuijn was de uitgever van socialistische brochures maar ook van de reeks *Achter de schermen! Onthullingen uit onze deftige kringen*, waarvan vooral deel 3 ontspoorde in antisemitisme, getuige de boosaardige passage dat 'waar een jood verschijnt, er stank (is), niet alleen fysieke, maar ook moreele'.⁵⁸

Domela's wantrouwen werd gevoed door de connecties van 't Centrum met de op het parlement gerichte oppositie rondom Pieter Jelles Troelstra. Domela vreesde dat 't Centrum het begin was van een rivaliserende organisatie. Aangemoedigd door de Duitse SPD stond Troelstra op het standpunt dat de maatschappij zich geleidelijk en onvermijdelijk naar het socialisme ontwikkelde en dat de sociale kwestie om rationele oplossingen vroeg. Het klassensocialisme moest, aldus zijn medestander Van der Goes, plaatsmaken voor een onpartijdige wetenschap.⁵⁹ Een wetenschap die de wereld onderzocht in termen van kunnen, niet in termen van willen. Volgens Troelstra was alleen de gedisciplineerde geschoolde loonarbeid, waaronder ook de joodse diamantbewerkers vielen, met dat doel te organiseren. De ongeschoolde arbeid, de dagloners, de land- en veenarbeiders, de paupers en schooiers met

54 H. Polak, 'Boekbeoordeling', *Ons Blad*, 1 augustus 1893.

55 'Notulen huishoudelijke vergadering Afdeling Amsterdam, 20 november 1893', IISG, Archief SDB, inv. nr. 24.

56 *Ons Blad*, 1 augustus 1893.

57 'Notulenboek afdeling Amsterdam SDB, 29 januari 1893', IISG, Archief SDB, inv. nr. 26.

58 W. von Barnekow, *Achter de schermen! Onthullingen uit onze deftige kringen*, deel 3 (Amsterdam 1891) 21-22; Vergelijk H.J. Scheffer,

Henry Tindal, Een ongewoon heer met ongewone besognes (Bussum 1976) 82-92. Wilhelmina (Willy) Tindal, zuster van Henry Tindal, was in 1885 met Hans von Barnekow getrouwd. Vrijwel zeker had deze onder de naam van zijn vrouw de brochures geschreven.

59 P. de Rooy, 'Een hevige gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 106:4 (1991) 625-640, hier: 628, 636.

wie Domela wegliep, waren door hun hartstocht en onbevangenheid daartoe ongeschikt.

De steeds meer naar het anarchisme neigende Domela botste met Troelstra niet alleen over de waardering van het parlement en de mogelijkheden om daar tot sociale wetgeving te komen, maar ook over de vraag op wie de SDB zich in hoofdzaak moest richten. Met zijn sympathie voor de impulsieve ongepolijste volksmassa, de radicalen-van-de-straat die hun emotie de vrije loop lieten bij het Palingoproer (juli 1886) en bij de gewelddadige werklozenmarsen, sloot Domela zich af voor wat Troelstra, Van Kol en Van der Goes de dragers van de vooruitgang noemden: de geschoolde en gedisciplineerde arbeidersklasse. Daarmee viel ook voor de diamantbewerkers de deur in het slot, de slijpers en klovers over wie in brede kring, – en dat trok sceptici over de streep – het antisemitische praatje ging dat ze ‘wellustig’ met hun rijkdom te koop liepen. Dat deze ‘kliekende geldwolven’ in de Jodenbuurt woonden en niet in het oude centrum of de Jordaan, de thuisbasis van Domela’s aanhang, maakte het onderscheid ook geografisch zichtbaar.

’t Centrum boekte zijn successen tegen de stroom in, volgens Reens scheen het ‘alsof men er niet op gesteld (was), dat onze heilige beginselen begrepen werden, door hen die bij toeval uit den stam Israëls voortgekomen zijn’.⁶⁰ De tegenwerking van het SDB bestuur maakte de weerbarstige Jodenhoek tot een lastig te bespelen rekruteringsveld. De jonge rebellen stuitten tijdens hun propagandatochten regelmatig op de politie en op, voor de gelegenheid door het opperrabbinaat gemobiliseerde, aanhangers van de Oranjemonarchie.

De handvol joodse socialisten, die met bravoure door de Jodenbuurt trok, kon rekenen op de sympathie van de Troelstra-oppositie. Troelstra stond erop dat met het oog op het zogenaamde beschaafde, meer ontwikkelde deel van de aanhang aan de anarchistische, arbeideristische en antisemitische demagogie een einde kwam. Een verlangen dat ook de joodse socialisten van de neutrale Nederlandsche Diamantbewerkers Vereeniging aansprak. De diamantbewerkers stonden in augustus 1894 samen met ’t Centrum en de partijoppositie aan de wieg van de nieuwe hervormingsgezinde Sociaal Democratische Arbeiderspartij.

Domela kon zich niet meer doof houden voor kritiek op de antisemitische toon in *Recht voor Allen*. Ze kwam niet alleen van Van der Goes, Reens en Henri Polak, ook verklaarde Domela-aanhangers als Sam Coltof en

60 D. Bos, *Waarachtige Volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001) 292.

Janus van Emmenes vonden de toon te grof.⁶¹ Onder invloed van hun kritiek zwakte Domela na 1894 het gebruik van antisemitische stereotypen sterk af.

Nasleep: Domela's worsteling met Dreyfus

Toch liet Domela zijn specifieke oordelen over joden nooit geheel varen, zoals ook enkele jaren later blijkt uit zijn ambivalente houding ten opzichte van de Dreyfusaffaire, een zaak die Frankrijk aan de rand van een burgeroorlog bracht. Domela had duidelijk moeite met het onderkennen van het racistische karakter ervan, anders dan bijvoorbeeld de Franse anarchist Bernard Lazare. In 1896 – twee jaar voor Emile Zola's aanklacht 'J'accuse' – was Lazare een van de eersten die de beschuldiging van spionage tegen de joodse kapitein Dreyfus een verzinsel noemde. Hij achtte het onbestaanbaar dat de hoge artillerieofficier, een welgestelde bourgeois en patriot, zijn land aan Duitsland zou hebben verraden. Hij wees onverbloemd op het antisemitische karakter van de affaire:

C'est parce qu'il était juif qu'on l'a jugé, c'est parce qu'il était juif qu'on ne peut faire entendre en sa faveur la voix de la justice et de la vérité.⁶²

De aanklacht wekte alom opschudding. Het socialistische dagblad *Petite République* maakte de dertigjarige Lazare zelfs uit voor een knecht van 'les journaux de la finance et de la juiverie'.⁶³

Om de vijandige publieke opinie te beïnvloeden mobiliseerde Lazare zijn politieke vrienden tot ver buiten Frankrijk.⁶⁴ Een aantal van hen bleef afzijdig,

61 In *Recht voor Allen* van 5 november 1890 beschuldigde Janus van Emmenes Von Barnekow ervan zich over de redactie van het *Algemeen Handelsblad* antisemitisch te hebben uitgelaten. In *Recht voor Allen* van 30 oktober 1890 had Von Barnekow over die redactie geschreven: 'Ik heb nog nooit gehoord dat men de (vereiste beschaafde en goede, JWS) manieren verkrijgt door het schacheren met oude hazenvellen en door het rondventen van parapluïes en versleten cilinderhoeden'. Al eerder fulmineerde Sam Coltof tegen het antisemitisme in *Recht voor Allen*, zie bijvoorbeeld: *Recht voor Allen*, 22 augustus 1889. Ook Frank van der Goes keerde zich er tegen dat 'de vijandschap der socialisten, m.a.w. der internationale Soc. Dem. Partij, zich

vooral en in de eerste plaats richtte tegen de Israëlieten' (*Recht voor Allen*, 5 maart 1891). *Recht voor Allen* nam in de daarop volgende jaren met enige regelmaat reacties op, waarin protest werd aangetekend tegen het antisemitisme in haar kolommen, bijvoorbeeld: *Recht voor Allen*, 9 augustus 1892, 20 april 1893, 4 juli 1893, 21 februari 1894.

62 B. Lazare, *Une erreur judiciaire: La vérité sur l'affaire Dreyfus: Deuxième mémoire avec des Expertises d'Écritures* (Parijs 1897) 9.

63 *La Petite République*, 10 november 1896. Geciteerd bij: N. Wilson, *Bernard-Lazare: Antisemitism and the Problem of Jewish Identity in Late Nineteenth-Century France* (Cambridge 1978) 143.

64 Wilson, *Bernard Lazare*, 160.

onder wie Domela Nieuwenhuis. Hij hield zich schuil achter Jean Grave, ‘Le Pape de la rue Mouffetard’, zoals de uitgever van *Les Temps Nouveaux* werd genoemd. Grave bewonderde Lazare’s moed, maar wantrouwde de uit een rijke bourgeois’ familie afkomstige en van vaderlandsliefde overlopende Dreyfus.

De onverschillige houding van figuren als Grave en Domela Nieuwenhuis bleef in de historiografie niet onopgemerkt. Volgens Jean Maïtron, de specialist van het Franse anarchisme, kwam het anarchistische dreifusisme pas laat op gang, ruim na de publicatie van Zola’s ‘J’accuse’ in het dagblad *L’Aurore* op 13 januari 1898.⁶⁵ Ook Domela schonk er pas acht maanden later aandacht aan, toen in augustus de Nederlandse vertaling van Zola’s aanklacht verscheen.⁶⁶ Maar zelfs toen repte hij nog met geen woord over Lazare en diens anti-antisemitische motief om Dreyfus te verdedigen.⁶⁷

Domela liet in het midden of Dreyfus schuldig was en ging de vraag of de kapitein wel of niet als jood werd veroordeeld uit de weg. ‘Wij verlangen niet de Joden als individuen te verdedigen’, ‘Ze hebben even goed hun fouten als de niet Joden’.⁶⁸ Hij onderstreepte ermee dat hij niet gerekend wilde worden tot het kamp van de filosemieten, de term waarmee antisemieten hun critici plachten af te doen, alsof er geen nuance mogelijk was. Maar met die slag om de arm veroordeelde Domela vervolgens wel alle antisemitische krachten die met de affaire hun voordeel trachtten te doen. Zo viel hij bijvoorbeeld fel uit tegen de katholieke geestelijkheid die met uitspraken als ‘de joden zijn gelddienaars’, ‘onkuisch’ en ‘niet te vertrouwen’ haat zaaide.⁶⁹ Toch ging Domela niet zover om zich bij de Dreyfus-beweging aan te sluiten.

Die koudwatervrees was opmerkelijk. Waarom nam Domela geen voorbeeld aan Kautsky die wel voor Dreyfus in de bres sprong?⁷⁰ *Vorwärts*, het dagblad van de SPD, volgde de zaak op de voet. Vreesde Domela een orgie van anti-Frans chauvinisme, een ouderwetse *Franzosenfresserei*? Hij voelde zich meer verwant met het spirituele Franse socialisme dan met het Duitse, dat hem te stram en te dogmatisch voorkwam.⁷¹ Omdat Dreyfus’ onschuld niet vaststond, was het bovendien de vraag of een socialist zich zomaar in de strijd

65 J. Maïtron, *Histoire du Mouvement Anarchiste en France 1880-1914* (Parijs 1955).

66 E. Zola, *De kwestie Dreyfus. Brief aan het Fransche volk* (z.p. z.j. [augustus 1898]).

67 F. Domela Nieuwenhuis, ‘Het anti-semitisme een sociaal vraagstuk?’, *De Vrije Socialist*, 24 augustus 1898.

68 *Ibidem*.

69 *Ibidem*.

70 Over de Dreyfusbeweging in Duitsland, zie: Fischer, *The Socialist Response*, 152-161; J. Jacobs, ‘Marxism and Anti-Semitism: Kautsky’s Perspective’, *International Review of Social History* 30:3 (1985) 400-430; K. Koszyk, ‘Sozialdemokratie und Antisemitismus zur Zeit der Dreyfus-Affäre’, in: Ludger Heid en Arnold Paucker (eds.), *Juden und deutsche Arbeiterbewegung bis 1933. Soziale Utopien und religiös-kulturelle Traditionen* (Tübingen 1992) 59-78, hier: 73-75.

71 Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, 356.

tussen verschillende fracties van de bourgeoisie mocht mengen.⁷² Christiaan Cornelissen, die jarenlang in *Recht voor Allen* Domela's rechterhand was, berichtte vanuit Parijs dat in revolutionair anarchistische kring Dreyfus van 'mooipraterij' werd beticht:

Lees het laatste nummer van Père Peinard. Pouget (de redacteur van het blad, JWS) meent nu wel dat de stand van zaken is gewijzigd sedert de schandalen die aan het licht kwamen, maar een slachter (Dreyfus, JWS) blijft altijd een slachter en hoeft onder de schapen niet op sympathie te rekenen.⁷³

Domela's afwachtende houding leek zo vreemd nog niet: socialisten wantrouwden militairen en hun rechtspraak, maar zouden deze iemand uit de eigen kaste veroordelen als daar geen reden toe was? Niet alleen Domela dacht er zo over. Ook de SPD-leider Wilhelm Liebknecht geloofde niet in de onschuld van de kapitein. Hij noemde Lazare's campagne zelfs 'misleitend'.⁷⁴ Het chauvinistische *Action Française* maakte er gretig melding van, net als *La libre Parole*, spreekbuis van de rabiante antisemiet Drumont. De historicus Edmund Silberner noemde de handelwijze van Liebknecht 'von einer unbeschreiblichen Naivität'.⁷⁵

In Amsterdam speelde in die maanden het Hollandsch Tooneelgezelschap het stuk: *Dreyfus, de martelaar van het Duivelseiland*.⁷⁶ Het Paleis voor Volksvlijt was avond aan avond uitverkocht. De politie – het stuk was in Den Haag verboden uit vrees voor anti-Franse demonstraties – rapporteerde groot enthousiasme.⁷⁷ Het merendeels joodse publiek floot Graaf Esterhazy, de ware schurk in zijn ogen, fanatiek uit. Op de vraag van de president van de krijgsraad of Dreyfus schuldig was of niet, riep het in koor: 'Onschuldig!'⁷⁸ Toen het doek viel, speelde het orkest de *Marseillaise*.

72 Vergelijk J. Jacobs, *On Socialists and 'the Jewish Question' after Marx* (New York, Londen 1992) 15; Greene, 'Socialist Anti-Semitism', 374-399. Toen de Dreyfus-affaire in 1898 naar een climax ging, keerden Oost-Europese joodse arbeidersmigranten zich in een oproep (*Le Proletariat juif: Lettre des ouvriers juifs de Paris au Parti Socialiste Français*) aan de Franse socialisten tegen de bewering dat de affaire Dreyfus een bourgeoisiekwesitie was. Ze verweten de socialisten het antisemitisme te onderschatten; *ibidem*, 393-394.

73 Christiaan Cornelissen aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, augustus 1898, IISG, Archief FDN, inv. nr. 45.

74 W. Liebknecht, 'Nachträgliches zur "Affaire"', *Fackel* 1:19 (4 oktober 1899) 1-12, hier: 3.

75 Silberner, *Sozialisten zur Judenfrage*, 211.

76 Het stuk was van Anton van Sprinkhuysen en stond onder regie van Alex Saalborn. *Het Nieuws van den Dag*, 23 december 1897, 10.

77 *Bescheiden betreffende buitenlandse politiek van Nederland. 1848-1919. Tweede periode, zesde deel* ('s-Gravenhage 1972) xii-xiii.

78 Archief van de Gemeente Amsterdam, inv. nr. 625: Rapport van de inspecteur van politie A. Heeroma, 6 november 1898.

Domela besteedde geen aandacht aan het stuk. Wel beklaagde hij zich bij Emile Zola over het Hollandse journaal dat zijn bewondering uitsprak over diens 'J'accuse', maar zich niets aantrok van de Hogerhuis-zaak: het lot van de drie gebroeders Hogerhuis die in Leeuwarden tot lange gevangenisstraffen waren veroordeeld wegens een vermeende roofoverval. Ze waren, aldus Domela, net als Dreyfus het slachtoffer van een gerechtelijke dwaling. 'Le monde élégant ne se mêle pas de cette affaire', naar zijn vaste overtuiging, omdat de broers geen 'rijke bourgeois' waren.⁷⁹ Met 'Le monde élégant' doelde Domela vooral op het *Algemeen Handelsblad* en zijn Parijse correspondent Louis Israëls, die uitvoerig over de zaak Dreyfus berichtte. Verre van gemakzuchtig trotseerde de joodse journalist Israëls de Franse autoriteiten die hem het werken onmogelijk trachtten te maken.⁸⁰

Domela vroeg aan Zola zich ten gunste van een herziening van het vonnis uit te spreken:

[...] que votre voix se mêle à la voix de tous ceux qui, pendant des mois, ont mené une croisade pour la délivrance des prisonniers et qui pour cela [...] ont été couverts de boue et de calomnies.⁸¹

Maar de schrijver van *Germinal* was, zo maken we uit de bronnen op, huiverig om zich in de zaak te mengen. Dat Domela het onderscheid tussen antisemitisme en klassenjustitie uit het oog verloor en met geen woord repte over de racistische achtergrond van de Dreyfus-zaak kan de Parijzenaar kopschuw hebben gemaakt.

Domela nam in de zaak Dreyfus dus een omzichtige houding aan. Hij liet de schuld van Dreyfus, symbool van de overal vervolgte jood, in het midden en ging al te grove vooroordelen uit de weg. Joden waren inderdaad 'gelddienaars', 'onkuisch' en 'niet te vertrouwen', maar zo vroeg hij zich af: 'zijn zij het alleen?'⁸² Domela vond de typering eenzijdig, maar sprak niet tegen dat er een kern van waarheid inzat. Die positie hield hij tot het einde vol. *De Vrije Socialist*, de opvolger van *Recht voor Allen* en net als dit een privé-uitgave van Domela Nieuwenhuis, noteerde nog tien jaar later dat het zich 'aangetrokken voelen tot zijn eeuwenlang vervolgd Joodsch ras een leelijke kwaal' was.⁸³ En in 1912 herhaalde het blad dat als de joden 'gelijkberechtigd met de andere rassen willen leven' zij op moesten houden 'te klikken in hun ghetto, in den handel steeds hun natie voor te trekken en zorgvuldig elke rasvermenging te voorkomen'.⁸⁴

79 Ferdinand Domela Nieuwenhuis aan Emile Zola, 21 januari 1898, IISG, Archief FDN, inv. nr. 311.

80 *Bescheiden betreffende buitenlandse politiek van Nederland*, xii-xiii.

81 Ferdinand Domela Nieuwenhuis aan Emile Zola, 2 février 1898, IISG, Archief FDN, inv. nr. 311.

82 F. Domela Nieuwenhuis, 'Het anti-semitisme een sociaal vraagstuk?', *De Vrije Socialist*, 24 augustus 1898.

83 *De Vrije Socialist*, 17 mei 1905.

84 *Ibidem*, 4 december 1912.

Domela's opstelling kwam voort uit het idee dat antisemitisme een uiting van antikapitalistisch protest was, weliswaar nog in embryonale vorm, maar veelbelovend genoeg om de aanhangers ervan te vriend te houden. Dat antisemieten hun antikapitalistische sentimenten zo articuleerden (de woorden 'jood' en 'kapitalist' waren inwisselbaar) dat menselijke emancipatie a priori uitgesloten was, kwam niet in Domela op. Dan zag Bernard Lazare het beter toen hij in 1896 noteerde:

[...] het is duidelijk dat antisemitisme alleen met het grootste gedraai beschouwd kan worden als een strijd tegen de heerschappij van het geld. In werkelijkheid worden onder het voorwendsel van de strijd tegen de joodse financier of monopolist alle joden aangevallen.⁸⁵

Besluit

Socialisten huldigden uiteenlopende opvattingen over joden. Sommigen koesterden afkeer om religieuze, anderen om culturele, weer anderen om sociale, economische of racistische redenen. Ik onderzocht hun (voor)oordelen en het perspectief waaruit het joodse vraagstuk werd benaderd. Hielden ze voor joden een toekomst open of moesten deze hun 'natie' opgeven en assimileren? Voor Domela Nieuwenhuis en de SDB waren beide wegen onbegaanbaar, alleen de revolutie kon de maatschappij verlossen en daarmee van de joodse kwestie bevrijden.

De socialistische beweging in de negentiende eeuw nam tegenover het antisemitisme een tweeslachtige houding aan. Ze zag het als een kwestie die de arbeidersklasse niet aanging en waarin socialisten zich niet behoorden te mengen. Antisemieten hadden van de SDB dan ook weinig te duchten. Ook Domela deed er in de regel het zwijgen toe. In zijn ogen bevatten de meeste anti-joodse stereotypen nu eenmaal een kern van waarheid. Hij verhief zijn stem alleen als het om aperte politieke tegenstanders ging, zoals het barbaarse Rusland of zoals in de affaire Dreyfus: de katholieke geestelijkheid.

Maar dat maakte Domela niet uitzonderlijk. In vrijzinnige kring werd een al te openlijke jodenhaat doorgaans weinig op prijs gesteld. Domela past dan ook goed in het gangbare beeld van een gematigd en verhuld antisemitisme.

85 B. Lazare, *Contre l'antisemitisme* (Parijs 1896) 5-6. Geciteerd bij V.M. Glasberg, 'Intent and Consequences: The "Jewish Question" in the French Socialist Movement of the Late Nineteenth Century', *Jewish Social Studies* 36:1 (1974) 61-71, hier: 64 ('[Lazare] repeat [...], if one

looks, it is apparent that only with the greatest equivocation can antisemitism be thought of as a reaction to the rule of wealth. In reality, under the cover of the Jewish financier or monopolist, all Jews are attacked').

Dat beeld veranderde rond 1890 toen het antisemitisme zich overal in Europa breed maakte. In die jaren koos Domela ervoor Troelstra mede te lijf te gaan door anti-joodse stampij te maken. *Recht voor Allen* hield de jood openlijk verantwoordelijk voor het kapitalisme. Die tactiek bleef niet zonder gevolgen. Domela verdiepte de vervreemding van het joodse proletariaat van het socialisme en versterkte de verdeeldheid in de toch al instabiele SDB. De breuk in 1894 betekende meer dan een overwinning van Troelstra vooral het failliet van Domela. Zijn optreden en dat van zijn aanhang hield joden echter niet definitief van het socialisme af. Al bleef Domela nadien nog incidenteel anti-joodse ideeën uitdragen, en was zijn houding in de Dreyfus-affaire ambivalent, antisemitisme als politiek strijdmiddel liet hij varen.

Domela Nieuwenhuis had het met zijn anti-joodse geschrijf vooral gemunt op het verzwakken van de reformistische Troelstra-oppositie; het ging hem om de verdediging van de SDB en het revolutionaire project, en dat was hem het verwijt van antisemitisme alleszins waard. Toen dat geen doel meer diende, deed hij, op de enkele oprisping in *De Vrije Socialist* na, er het zwijgen toe. Terwijl in landen als Frankrijk, Engeland en Duitsland het antisemitisme, ook in socialistische kring, toenam, bleef die ontwikkeling in Nederland achterwege. Het maakte de ruimte tot zelfexpressie maar ook tot assimilatie groter, tegenstrijdige tendensen die in de SDAP op de voorgrond traden, maar waarvan de studie buiten het hier uitgezette bestek valt. ◀

Jan Willem Stutje (1949) werkt aan de Universiteit van Gent aan een onderzoek naar sociaaldemocratisch leiderschap in het interbellum met speciale aandacht voor het leven en werk van de Belgische politicus en wetenschapper Hendrik de Man. Stutje was eerder verbonden aan de Universiteit van Brussel (vub) en de Universiteit van Groningen (RUG). Hij is specialist op het gebied van de geschiedenis van sociale bewegingen en meer in het bijzonder van het socialisme in de breedste zin. Zijn biografie over Ferdinand Domela Nieuwenhuis verscheen in 2012 (*Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantisch revolutionair* (Amsterdam, Gent 2012)). In datzelfde jaar verscheen 'Die Bühne als Schiedsgericht. Peter Weiss' Trotzki im Exil', in: *Peter Weiss Jahrbuch* 21 (2012). In 2007 publiceerde hij een studie over de Belgische marxistische econoom en historicus Ernest Mandel (*Ernest Mandel. Rebel tussen droom en daad* (Antwerpen, Gent 2007)). Het boek werd vertaald in het Engels en in het Duits. E-mail: janwillem.stutje@ugent.be.